

Скуртул Г. С.,
Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ПРОЗА ПРО ЕМІГРАЦІЮ: КОНЦЕПТОСФЕРА

У статті аналізується концептосфера сучасної української прози про еміграцію. На основі проведеного дослідження, автором виокремлені найбільш уживані концепти еміграційного дискурсу, а саме: інішність, утопія/антиутопія, безгрунтя.

Ключові слова: *концепт, еміграційний дискурс, еміграція, інішність, утопія, безгрунтя.*

В статье анализируется концептосфера современной украинской прозы об эмиграции. На основе проведённого исследования, автором выделены наиболее употребляемые концепты эмиграции, а именно: инаковость, утопия/антиутопия, беспочвенность.

Ключевые слова: *концепт, эмиграционный дискурс, эмиграция, инаковость, утопия, беспочвенность.*

The author of the article determines the conceptual sphere of the modern Ukrainian prose about emigration. On the basis of the research the author defines the most used concepts of emigrational discourse: otherness, utopia/antiutopia, isolation from homeland.

Key words: *concept, emigrational discourse, emigration, otherness, utopia/antiutopia, isolation from homeland.*

Концептуальна побудова художнього твору – це єдність структурно-значеннєвих смислів, які відображають напрямок авторських інтенцій під час моделювання сюжетно-змістового простору. Синтез найбільш актуалізованих уявлень, найчастіше артикульованих понять встановлює ідеологію, яка визначає процеси побудови та сприйняття художнього цілого. Концептосфера виступає центральною розповідною інстанцією, дослідження якої дозволяє ідентифікувати твір за його приналежністю до того чи іншого дискурсивного типу.

Тому вивчення українського еміграційного дискурсу, виявлення його специфічних особливостей у порівнянні з іншими дискурсивними практиками вимагає виокремлення еміграційних концептів. Метою цієї статті є репрезентація основних смислових домінант, які характеризують вітчизняну (материкову та зарубіжну) прозу про еміграцію.

Дослідження проводиться в контексті літературознавчих розвідок, які в різній мірі висвітлюють проблему еміграційних концептів; у працях О. Вознюк [4], Т. Гундорової [5], О. Резник [12], О. Смерек [13] осмислення феномену еміграції розгорнуто в конкретному тематичному контексті, між тим як узагальнене дослідження концептуальних начал ще попереду.

Саме ж поняття концептосфери ми визначаємо, виходячи з розуміння Д. Лихачова, який запропонував вважати, що «... концепти існують у певній людській “ідеосфері”» (переклад – Г. С.) [10, с. 319], що сформована індивідуальним досвідом кожного. При цьому, відзначає дослідник, варто розуміти, що концепт «... не неопосередковано виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення... значення слова з особистим і народним досвідом людини» (переклад – Г.С.) [10, с. 319]. Так, у розвитку положення С. Аскольдова-Алексєєва про те, що концепт «... це мисленнєве утворення, яке в процесі думки заміщує нам невизначену кількість предметів одного й того ж роду» (переклад – Г.С.) [2, с. 269], Д. Лихачов зараховує концепт до сфери особистої та національної історії.

Сучасна історія української еміграції в її художньому осмисленні демонструє достатньо масивну сферу еміграційних концептів, що концентрують у собі і заміняють собою найрізноманітніші та багатообразні художні уявлення. Твори Ю. Андруховича, Е. Гати, В. Діброви, В. Єшкілева, С. Жадана, Г. Тарасюк та ін. сучасних українських письменників – тому підтвердження.

Загальне, що притаманне цим авторам – концепти, які виражають уявлення мільйонів українців про еміграцію у її найширшому розумінні. В цих уявленнях, виходячи з точки зору Д. Лихачова, особливо рельєфно проявлена історія українського народу на її колоніальній та інколи не менш драматичній постколоніальній стадіях.

Скажімо, часто актуалізований у сучасній прозі концепт інішності (чужості) виражається усталеними поглядами на еміграцію як на переселення з однієї держави в іншу. Однак, переживання інішності й усвідомлення себе як емігранта притаманне людині, яка не перетинала кордону країни проживання. Колоніальна залежність від метрополії, пам'ять про історичні катаклізми, особиста доля, ментальна несумісність з уявленнями інших національно-етнічних груп сприяє виробленню комплексу вигнання, відстороненості, що мимоволі провокує замкненість, призводить до внутрішньої еміграції. Типовий приклад – персонаж роману Ю. Андруховича «Московіада» Отто фон Ф. Його перебування в мультикультурному середовищі столиці великої Імперії підібне блуканню колами пекла; соціальна та культурна атмосфера Москви не приймає українського поета, здається йому не просто іншою, ідеологічно та естетично неприйнятною, але саме – абсолютно чужою, ворожою, подібною багатолюдному Вавилону: «Це пастка, нарешті зрозумів ти. <...> Тут діється якийсь остаточний спектакль світової історії. Прибульців робиться дедалі більше. <...> Натомість приходять фарисеї та садукєї, азартні гравці, книжники, вбивці та содоміти, культуристи та лихварі, карлики, православні священики в поруділих рясах, циркові комедіанти, сластолюбці, казахи, кришнаїти, римські легіонери» [1, с. 33].

Між тим вже за часів інтенсивної європейської інтеграції українців, які виїжджали за кордон переважно на заробітки, змістовий об'єм концепту інішності трансформується і поляризується. З одного боку, тим, які виїхали відкривається ментальна та поведінкова невідповідність із людьми, які виховувались у традиції західних цивілізаційних цінностей: радянська та пострадянська замкненість, закомплексованість посилюється часто

безправним становищем емігранта-заробітчанина й зіткненням із суворою дійсністю капіталістичного світу. Це, у свою чергу, тягне за собою прагнення відсторонення, концентрації на собі, рефлексію іншості. Найбільше така ситуація проявляється в т.зв. заробітчанській прозі. Так, у романі-трилогії Л. Білик «Душі в екзилі» один із героїв-заробітчан Назар, у пошуках роботи в передмістях Лейпцига, усвідомлює себе «чужорідним тілом», наче дивується з приводу свого принизливого становища. Крім того, Назар із подивом виявляє контрастну різницю менталітету українців та німців, не співвідносність майже планетарного характеру: «Якогось дня навіть працювали разом. <...> забракло мішка цементу. <...> Назар дивується: чим журитися? Показує на вольво – транспорт є! Але Гюнтер не погоджується. Його навіть обурює така пропозиція. <...> Ага, без прав?... Ну, це ж недалеко – всього вісімсот метрів! Хто там за права питатиме? Назар дивується німцеві, а німець – Назарові. У розв'язанні цієї проблеми вони, як інопланетяни» [3, с. 270].

З іншого боку, ті, кого прийнято позиціонувати як вітчизняних інтелектуалів, які опанували основи світової культури, мови, європейські традиції, не схильні посилювати природні відмінності між собою та закордонним соціумом, усвідомлюючи, що ця різниця формальна і несуттєва. Такою представлена героїня роману О. Пиркало «Не думай про червоне». Успішна журналістка Павліна Стопудів, яка працює в Лондоні, доволі розкута в своєму повсякденному спілкуванні з найрізноманітнішими представниками британського суспільства: з колегами, любителями андеграунду, пенсіонерами, «нашими» в Англії – з усіма героїня О. Пиркало знаходить точки зіткнення та спільні інтереси.

Проте, говорячи про концепт іншості в його дефініціях, варто звернути увагу, що вже і в незалежній Україні, людина, яка відчула гіркоту внутрішньої еміграції, по-особливому відчуває духовну автономію, що переходить у відкриту форму ізоляції та радикального несприйняття оточуючої, багато в чому абсурдної, реальності. Так, Гера, герой роману «Ворошиловград» С. Жадана, приймаючи «бізнес-спадок», який дістався йому від брата, що втік до Голландії, опиняється в абсолютному тупику, в ситуації, коли розвиток подій від нього не залежать. Це генерує не стільки душевне роздвоєння, скільки розкол із соціальними устоями, інститутами державності, влади. Чужий цьому невідвладному йому світові з корупцією та продажністю, головний герой роману в своєму відособленні не одинокий. Містеріально-міфологічні «друзі дитинства» ще в більшій мірі є втіленням внутрішньої еміграції, такої глибоко внутрішньої, що автор наділяє їх наче подвійним життям: живим та потойбічним, цвинтарним. Це чи не найвища в українській літературі «точка відліку» поняття іншості, маніфестація того, що кожна людина, особливо в критичній їй ситуації не просто «сама собі чужа», але й відчужена від усього того, що остаточно і назавжди.

Однак якщо по-різному репрезентований концепт іншості все ж таки більш-менш у змістовому відношенні цільний, то цього не можна сказати про другий основоположний для еміграційного тексту концепт – концепт утопії. Утопічний простір в українському еміграційному дискурсі різко розпадається на дві протилежні сфери: утопію та її заперечення – антиутопію. Як показує аналіз більшості творів, у яких порушується еміграційна проблематика, вихідний посил до зміни місця проживання вбачають у прагненні досягти соціальної та духовної гармонії. У багатьох потенційних емігрантів це прагнення наче викликає з глибин підсвідомого інтенцію здобуття ідеалу, раю. Міфологема здобутого раю в її пострадянській варіації визначає мотиви переселення. Наприклад, напередодні від'їзду за кордон Василина, одна з героїнь Еви Гати «З варяг у греки, або історія накреслена рунами» весь західноєвропейський простір уявляє досконалим організованим, що співвідноситься з абсолютною гармонією: «Поживу трохи в раю, а там побачу» [6, с. 37].

Разом із тим український еміграційний текст відтворює і антиномічні світовідчуття, які притаманні більшою мірою тим, хто вже відчув радість проживання в західному «краю». Так, персонажі роману «Пафос» В. Сшкілева після довгих митарств на «землі обітованій», в Ізраїлі, вже не відчують ніяких ілюзій щодо іноземних реалій. Правда, їх розчарування, песимізм, безвихідь у ще більшій мірі мотивовано Україною – «країною-донором» дешевої, як правило, невдячної робсили, в якій «... всевладдя ментів називають демократією, мафіозну тусню – державою, крадіжки – реформами, маячню п'яних неуків – духовністю, ... Все там приречене на катастрофу. Питання лише у її термінах...» [8].

Часто зіткнення з суворою повсякденністю європейської цивілізації, розчарування в ній, призводить до того, що багато героїв української еміграційної прози, звертаючись до своєї історичної батьківщини, вбачають тепер вже в Україні ідеальний світ, точніше, передумови щасливого в ній існування. Причому, більшість героїв не тішать себе покращенням соціальних умов на батьківщині, але чудова українська природа немов навіває думки про райське життя. Символічно, що в листі до матері, Назар із «Душ в екзилі» Л. Білик своє щастя здобуває у селі Рай, передмістя якого прекрасні: «Мамо, сьогодні я був у Раю. <...> Там сплять тільки люди. А природа – ніби на святковій літургії – урочиста, гарно вбрана, пройнята натхненням і містичним духом: чуває-молиться до небес. Гарно так, мамо! <...> Я навіть не вивів душі з храму» [3, с. 143-144].

Виявляється, що утопічний простір еміграційної прози структуровано за принципом «тут» і «там». У самому цьому принципі закладене поняття межі, кордону. Пограничність – характерна риса українського еміграційного дискурсу, що впливає на всі рівні організації тексту: стиль, жанрові модифікації, композицію, сюжет, типологію героїв. Ідея кордону в найрізноманітніших варіаціях та вимірах пронизана внутрішньою та зовнішньою двозначністю. Тому еміграційний світ відрізняє двоплановість як онтологічного, так і психологічного порядку: і світоустрій, і світовідчуття героїв роздвоюються, що відкриває співвідносні та змістовно асиметричні перспективи: наприклад, «земний Єрусалим»/«Ворошиловград» та «Небесний Єрусалим». У цьому сенсі роздвоєне «я» героя-емігранта відзначається достатньо помітними ознаками шизофренії. Емігрант опиняється в ситуації співвіднесення двох планів – батьківщини і закордону, земного та небесного життя і т.п. Так, нащадок українських емігрантів Френ Фішер, героїня новели «Голос крові» Г. Тарасюк, у мандрівці Україною, на могилі Тараса Шевченка, неочікувано для себе відкриває душу: «тут», в Україні, до неї повер-

нулась душа, тоді як «там», в Америці нічого подібного не відбувалось: «І Френ знову дивувалася, що нічого подібного не переживала... <...> А тут... тут, Тут на горі над Дніпром, Френ несподівано для себе згадала... про душу! <...> Точніше душа сама нагадала про себе, ніби довго-довго блукала цією землею, літала попід дивною барви небесами... І нарешті вони зустрілися – душа і Френ – на Шевченковій горі...» [14, с. 242].

Крім вже названих найбільш актуалізованих концептів доволі часто тлумачиться, художньо осмислюється поняття безгрунтя, що цілком зрозуміло. Адже концепт отриманого та втраченого раю, стан іншості, розуміння своєї чужорідності, породжує почуття загубленості, позбавляє ґрунту; емігрант приречений, читаємо в «Пафосі» В. Єшкілева, «... жити без впевненості у майбутньому, без твердого ґрунту» [8]. Насправді, розрив із батьківщиною, переселення в іншу країну передбачає вкорінення на новій території. Однак саме цього часто і не буває. Навпаки, емігрант наче висить у повітрі: відірваний від своєї землі він все ще не в змозі «вросити» в інший, новий ґрунт. Рідко, коли на новій землі, наприклад, в Америці, українські переселенці створюють своєрідний штучний анклав, маленьку Україну, в якій все, починаючи з мови спілкування і закінчуючи деталями побуту, служить для того, щоб підкреслювати нерозривний зв'язок із великою батьківщиною. У цій ситуації почуття безгрунтя наче замінюється дещо фігуральним відтворенням рідного середовища, як це не без м'якої іронії передається в романі В. Діброва «Бурдик»: «Перед його (пан Бринчак – Г. С.) будинком росли чорнобривці, часник, мак та гарбузи. Усередині на стінах в чистоті й шані висіли Святий Миколай, Матір Божа з Дитям, кольорові родичі з дітьми, гетьман Мазепа й обсіпані вівцями Карпати. <...> Ми сіли обідати борщем, варениками та узваром» [7].

Отже, концептосфера українського еміграційного тексту складається з трьох найбільш транскрибованих понять – іншості, утопії/антиутопії, безгрунтя, до яких входять й інші, підпорядковані їм, периферійні концепти. Ці поняття формують своєрідний логоцентричний стрижень, який вирізняє досліджуваний тип дискурсу серед інших. Окреслені проблеми не вичерпуються однією статтею і мають перспективу для подальшого вивчення.

Література:

1. Андрухович Ю. Московіада: роман жажів / Юрій Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2005. – 256 с.
2. Аскольдов С. Концепт и слово / С. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267-279.
3. Білик Л. Душі в екзилі. Роман-трилогія / Леся Білик. – Тернопіль : Богдан, 2012. – 328 с.
4. Вознюк О. Еміграційна візія іншого : теоретичний аспект / О. Вознюк // Вісник Львівського університету. Серія : Філологічні науки. – Вип. 44. Ч. 1. – 2008. – С. 178-184.
5. Гундорова Т. Ворошиловград і порожнеча [Електронний ресурс] / Тамара Гундорова. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2011/02/08/voroshylvhrad-i-porozhnecha/>
6. Гата Е. З варяг у греки, або історія, накреслена рунами / Ева Гата. – Львів : БаК, 2008. – 208 с.
7. Діброва В. Бурдик / Володимир Діброва [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Література/Володимир-Діброва/21351-1/Бурдик>
8. Єшкілев В. Пафос / Володимир Єшкілев [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.rulit.net/books/pafos-read-135907-1.html>
9. Жадан С. Ворошиловград / Сергій Жадан. – Харків : Фоліо, 2010. – 442 с.
10. Лихачев Д. Концептосфера русского языка / Дмитрий Лихачев // Избранные труды по русской и мировой культуре. – СПб. : СПбГУП, 2006. – 416 с.
11. Пиркало С. Не думай про червоне / Світлана Пиркало. – К. : Факт, 2004. – 158 с.
12. Резник О. Типология и поэтика персонализма в автобиографической прозе первой волны русской эмиграции: автореф. дис. ... док. филол. наук : 10.01.02 – русская литература / Оксана Резник. – Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2010. – 46 с.
13. Смерек О. Українська топіка в романістиці Емми Андіївської / О. Смерек // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 94-107.
14. Тарасюк Г. Янгол з України. Маленькі романи, новели / Галина Тарасюк. – К. : Либідь, 2006. – 432 с.